

Семантичне поле понять „політичне лідерство/керівництво” в політології

Олег Траверсе,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту педагогіки і психології професійної освіти

АПН України

При характеристиці політичного життя суспільства часто стали вживатися поняття „політичне лідерство” і „політичне керівництво”. Проте й до сьогодні існує загальна змістова і змістовна невизначеність цих понять, що зумовлює актуальність їх подальшої розробки та уточнення. Автор пропонує своє бачення шляхів вирішення цієї проблеми.

Встановлення органічного на відміну від явно штучного концептуального зв'язку між тими чи іншими поняттями є проблемою, зовсім не тривіальною для політології. У мовному вжитку поняття „лідерство” і „керівництво” використовують здебільш як синоніми. Проте коли робиться спроба провести політологічний або соціологічний аналіз явища лідерства, політичного лідерства зокрема, розібратися в його специфіці, підійти до дотичних до цього явища проблем, таких, як технології влади, зокрема, управлінських структур, механізмів впливу на суспільну свідомість тощо, ототожнення понять „лідерство” і „керівництво” дезорієнтує дослідника.

Пошук відповіді на зміст і трактування поняття „політичного лідерства” на підставі вивчення проявів явища лідерства як такого в окремій групі осіб, призвів до залучення в політологію понять з інших наук про людину, переважно з психології та менеджменту, соціального управління. Такий міждисциплінарний вплив, без сумніву, збагачує як теорію політології, так і практику уявлень політичної психології. Але він не звільняє дослідників від необхідності адаптації таких понять до політологічного контексту. У протилежному випадку втрачається будь-який сенс „взаємозапозичень”.

Відомо, що в наукових поняттях відбиваються найсуттєвіші властивості предметів і явищ, загальні зв'язки і співвідношення. Вони повинні чітко визначатися, співвідноситися одне з одним і пов'язуватися в закони. Разом з тим, у випадках, коли поняття у різних науках (наприклад, у психології, філософії, політології тощо) часто співпадають за зовнішньою формою,

тобто виражаються тими ж словами („керівництво”, „лідерство”, „лідер”, „керівник”), виникає ситуація, коли, будучи запозиченим з одного наукового (методологічного) контексту, воно втрачає первинний смисл і набуває невідповідності новому контекстові.

Слід погодитися з думкою, що „гуманітарний об’єкт, на відміну від математичного, не лише існує до процесу роздумів про нього, але й постійно відтворюється і перетворюється і в ході цього процесу. Саме на цьому й ґрунтується його статус „меншої”, — правильніше сказати, динамічної точності, яка змінюється від одного роздуму до іншого” [1]. Визначення понять у науках, дотичних до політики, взяті окремо одне від одного є водночас і відносно самостійними, і взаємозалежними. Разом з тим, будучи інтерпретовані поза своїми первинними контекстами, вони можуть втрачати первинний зміст. Використовуючись дослідниками у їх поєднанні, ці поняття створюють ефект багаторазового посилення в різних варіаціях та проявах провідних модальних типів політичної свідомості — масової, групової, індивідуальної.

Відносно збагачення наукових уявлень про природу, характер і зміст політичного лідерства можемо констатувати суперечливу ситуацію. Одні дослідники стверджують: „Щодо визначення самого феномена політичного лідерства серед науковців особливих розбіжностей немає” [2]. Проте відомо, що надлишок розуміння може відіграти сумнівну службу „інформаційного плеоназму”, який паралізує волю до збереження значущості — коли „все ясно, то не ясно, навіщо продовжувати справу з цим усім” [3].

Інша точка зору виходить з того, що лідерство — явище складне і багатогранне. Наявність численних підходів до визначення цього поняття та його природи (як різновиду влади, управлінського статусу, пов’язаного з прийняттям рішень, внаслідок чого можна впливати на поведінку інших людей), приводить до висновку, що „природа політичного лідерства достатньо складна і не піддається однозначній інтерпретації”. Поряд з цим міститься визнання, що лідерство начебто вміщує і наявність „керівництва” [4].

Ситуації, коли є розбіжності смислової інтерпретації поняття „політичне лідерство”, виникають доволі часто. В більшості публікацій, опрацьованих автором, можна спостерігати суміщення понять „політичного лідерства” і „політичного лідера”, ототожнення понять „лідерства” і „керівництва”. Слід визнати, що такий стан зумовлює необхідність уточнення використання і змістового наповнення зазначених понять в політології, а саме: якими є сутність і функції політичного лідерства і політичного керівництва; в чому їх політичне, соціальне, психологічне коріння; чим відрізняється місце лідерства від керівництва в політичній системі суспільства, в чому відбувається прояв особливостей їх взаємодії з іншими суспільними та політичними інститутами; у яких

випадках вони спричиняють виникнення деформацій суспільного життя, а в яких, навпаки, – виступають як спосіб їх подолання.

Метою цієї розвідки є розгляд понять „політичне лідерство” та „політичне керівництво”, „політичний лідер” і „політичний керівник”, інтерпретації змісту та практики поширення в науковому вжитку, пошуку методологічного підґрунтя для їх подальшої розробки.

Автор відомої книги „Політичне лідерство. Шлях до всезагального аналізу” Ж. Блондель зауважує, що „труднощі тут частково викликані тим, що об’єм поняття, який поступово склався в англійській мові, відсунув на задній план інші слова, які здійснюють опис інших форм управління і керівництва” [5]. Наведені приклади можливих синонімів із французької мови: „chef” (шеф), „decideur” (той, хто вирішує), „guide” (рульовий), „dirigeant” (керівник) визнаються невдалими. Не дивно, що навіть у Франції, де без особливого бажання використовують англійські слова, слово „лідер” міцно увійшло в політичну літературу” [5, с. 17].

Для відокремлення поняття „лідерства” у сфері політики від чисто формального обіймання посади, оскільки ці два поняття частково перекриваються одне одним, але не співпадають повністю, Ж. Блондель пропонує термін „реальне” лідерство. За його допомогою він прагне провести чітку розмежувальну лінію між положенням і поведінкою в політичній сфері з метою адекватного розуміння характеру політичних та інших форм керівництва. Особливо важливо це для наповнення змісту понять, які розглядаються. При їх формуванні спостерігається співпраця політології з такими науками, як філософія, історія, психологія, антропологія, менеджмент тощо.

Для подальшого розгляду корисно простежити розвиток поглядів на зв’язок політики і державного управління. У США, наприклад, відокремлення управлінських функції від того, що вважалось перекрученням політики, В. Вільсон виклав так: „...управління лежить поза сферою власне політики. Адміністративні питання аж ніяк не політичні. Хоча політика ставить завдання органам управління, їй не можна дозволяти втручатися в їхню діяльність”. На відміну від „старого” державного управління американські автори Девід Л. Веймер та Ейден Р. Вайнінг акцентують увагу на тому, що „нове” державне управління відмовилося від уявлення, що управління треба відокремити від політики. „Нове управління державними органами ставить за мету не тільки виконувати законодавчі накази якомога ефективніше та економніше, а й впливати на вибір і втілення в життя політики, яка загалом поліпшить якість життя для всіх” [6]. Водночас підкреслимо, що й тут автори проголошують зазначену проблему — звичайний брак ясної межі між політикою і управлінням (всупереч поглядам В. Вільсона), тобто відокремлення науки управління від мистецтва політики.

Перенесення здобутків соціальної психології на терени політології

створює певні протиріччя. Наприклад, стиль лідерства виводиться зі стилю лідера. У межах малої групи такий підхід може мати сенс. Проте політичне лідерство пов'язується саме з великими групами людей у суспільстві і є не замкненим, а відкритим процесом. Лідерство визначають як взаємодію лідера та його послідовників, що звужує поле дослідження, оскільки в процесі політичного лідерства беруть участь не лише послідовники, але й політичні супротивники, ставлення до яких не можна випускати з аналізу явища політичного лідерства. Тобто, йдеться про те, що увага звертається на певний аспект дуже складного процесу. Здебільшого це проблема взаємовпливу суб'єктів політичного процесу при спільній діяльності в політичній сфері суспільства; ефективність результатів цієї діяльності; лідерство розглядають як один з механізмів інтеграції групової діяльності, регулювання відносин людей як мистецтво встановлення консенсусу індивідів, соціальних груп, політичних інститутів, суспільства в цілому; лідерство вважають наслідком сили волі, проявом „творчого інстинкту” людини; як феномен влади, спосіб організації, заснований на умінні згуртувати громадян у спільній діяльності; ототожнюють політичне лідерство та політичне керівництво взагалі.

Своєрідна еволюція поглядів стосовно лідерства супроводжувала процес розвитку вітчизняного суспільствознавства. Тривалий ідеологічний контроль у цій сфері (до 1960-х рр.) виводив проблему політичного лідерства за межі наукового розгляду. В умовах радянського суспільного ладу проблема політичного і правового, управлінського аспектів суспільного життя практично не розводилися. Рівність громадян перед законом було замінено рівністю тих же громадян перед свавіллям політичної влади. (Процес формування та еволюції цього явища досліджено та розкрито на підставі документів, зокрема, професором Ю. Шаповалом та ін.) [7].

Чіткі межі демократичних і бюрократичних принципів управління виявилися розмитими, що на поверхні соціального життя проявилось як своєрідний симбіоз демократичних і бюрократичних інститутів (наприклад, вибори як форма призначення). Внаслідок тривалого практикування методів партійного „керування” суспільними інститутами бюрократія успішно мімікрувала під демократію.

Надання пріоритету адміністративним важелям, не здатним ефективно впливати на процеси суспільного життя, що все більше ускладнюються, мало своїм наслідком те, що поняття „політичне керівництво” набуло всезагального значення, яке увібрало в себе всі інші можливі смисли. Збіднений термінологічний апарат суспільної науки свідчить про однобічність, тенденційність у розробці (або неможливість чи небажання за певних політичних обставин такої розробки) цієї проблеми.

Потреба ефективнішого „управління соціалістичним виробничим

колективом" [8] зумовила необхідність вивчення явища лідерства. У 1960-х роках Б. Паригін та інші дослідники вивчали лідерство і керівництво як два подібні за цільовими функціями, але різні за соціально-психологічними механізмами і змістом явища (Н. Жеброва, 1968 р.; Б. Паригін, 1970 р.; Л. Уманський, 1970 р.; І. Волков, 1970 р.; Г. Ашин, 1971 р. та ін.). Поклавши цей принцип в основу досліджень впливу і співвідношення лідерства і керівництва, дослідники в такий спосіб уточнили змістовий аспект вказаних понять.

Внаслідок вивчення соціальними психологами відносин людей в малих групах, семантичне поле поняття „лідерства” значно розширилося. Так, „керівництво — це процес соціальної організації і управління спілкуванням і діяльністю членів групи, який здійснюється керівником як посередником соціального контролю і влади на основі правових відносин. Лідерство — процес соціально-психологічної самоорганізації і самоуправління спілкуванням і діяльністю членів малої групи, який здійснюється лідером як суб'єктом” [9]. Як вважають дослідники, з точки зору окремо взятого індивіда за відомих умов керівництво може сприйматися як неухильний, зовнішньо детермінований процес соціального стимулювання і впливу. Лідерство ж сприймається як внутрішній, збуджуючий процес групового впливу і мотивації.

Під лідерством зазвичай мали на увазі характеристику психологічних відносин, які виникають в групі „за вертикаллю”, тобто з точки зору відносин домінування — підкорення. Поняття „керівництво” належить до організації діяльності групи, до процесу управління нею. Найсуттєвішу різницю між цими поняттями розкрито в праці Б. Паригіна „Основи соціально-психологічної теорії” [10]. Головною детермінантою процесу лідерства, згідно з цим підходом, є мета і завдання, що постають перед групою, від чого залежить, хто стане лідером і який стиль лідерства виявиться найефективнішим. Тобто, від самого початку дослідження проблеми лідерства у радянській соціально-психологічній літературі спостерігалися розбіжності у змісті понять „лідер” і „керівник” [11].

Згодом підхід до проблеми лідерства на рівні малих груп переріс у питання про політичне лідерство, тобто про лідерство на рівні великих груп [12]. Але наукова традиція, яка склалася, продовжувала діяти. Вивчення цих складних понять у різних ракурсах здебільш продовжують осмислюватися крізь призму уявлень і висновків, сформульованих соціальною психологією відносно процесів, котрі вивчаються на рівні лабораторного експерименту. А його характеризує ізолюваність, обмежена кількість учасників і, відповідно, розірвані суспільні зв'язки, які важко піддаються навіть дуже ускладненому лабораторному відтворенню.

До цього часу в наукових поглядах ототожнюються поняття „лідерство” і „керівництво”. Так, Є. Шестопал і Л. Гозман говорять про „безпідставність

розведення лідерства і керівництва”. Як ілюстрацію вони використовують приклад утворення нового політичного руху або партії, стверджуючи, що „людина, яка пропагує певні політичні ідеї, приваблює людей не лише цілями, які висуває, але й своїми особистими властивостями, будучи водночас організатором і лідером руху або партії, яка формується” [13]. Цей приклад не відображає явище в цілому. Організації або рухи, партії мають не лише момент виникнення, але й подальшого розвитку або занепаду чи загибелі. Тому процес політичного лідерства не повинен розглядатися статично і, тим більше, ототожнюватися з поняттям політичного керівництва. Роз’яснення авторами своєї позиції пов’язане із зовнішньою формою (проведення виборів глав держав): „...провівши вибори президентів республік, а тепер вже суверенних держав, тим самим визнаючи феномен політичного лідера на державному рівні” [14]. По-перше, постає питання про коректність виведення трактування політичного лідерства, виходячи з одного його аспекту, а саме політичного лідера. За такого підходу не враховуються особливості політичних умов, специфіки динаміки перебігу процесу тощо. Тобто, політичне лідерство ототожнюється з політичним лідером. По-друге, таке твердження є сумнівним, оскільки як сама процедура виборів, так і пропонувані суспільству на роль національних лідерів політичні діячі не завжди відповідають цій ролі.

В конкретній політичній практиці співвідношення лідерства і керівництва у суспільстві складається по-різному. Лідер і керівник можуть поєднуватися або й ні в одній особі. В іншому випадку відносини між ними можуть набирати варіативного характеру — від співробітництва до конфронтації. В межах певної спільноти може функціонувати один або кілька лідерів. Політичний стан суспільства може характеризуватися постійним продукуванням (відтворенням) на різних його щаблях цілих плеяд лідерів різного рівня і масштабу, тобто наявністю інституту політичного лідерства. Або ж не існуванням цього інституту, що часто трапляється в умовах недемократичних (тоталітарно-авторитарних) режимів, коли все обмежується „політичним театром”.

Залежно від теоретичних позицій, концепції політичного лідерства поділяють на три основні групи. До першої слід віднести ті, які розглядають лідерство як універсальний феномен людської діяльності, основною тезою яких є положення, що природа лідерства однакова в усіх сферах суспільного життя. До другої групи належать такі, що ототожнюють лідерство з керівництвом і управлінням; при цьому формальне володіння владою розглядається як необхідна і достатня умова лідерства; діяльність лідера постає як адміністративна, специфіка явища зводиться переважно до правових (партійно-етичних, релігійних тощо) регуляторів політичної поведінки посадової особи. Політичне лідерство як соціальний інститут ототожнюється з органами державної влади. Врешті, до третьої групи

належать ті, хто розглядає політичне лідерство як специфічне явище суспільного життя, що не зводиться до психологічних, економічних або правових принципів. Політичне лідерство здійснюється, згідно з таким підходом, через функціонування конкретного механізму, одного з необхідних політичних інститутів [15]. Зрозуміло, що використання означених понять в різних підходах набуває різного змістового і змістовного наповнення.

Свідченням цього є тлумачення понять в енциклопедично-довідковій літературі. Так, „Філософський енциклопедичний словник” (1983 р.) та „Психологічний словник” (1983 р.) дають такі визначення цих двох явищ: „Лідерство — один з механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, тобто об’єднує, спрямовує дії всієї групи, яка очікує, приймає і підтримує його дії. Частково перекриваючись поняттями „управління”, „керівництво”, лідерство характеризує, разом з тим, специфічну форму відносин в групі або організації” [16]. Концептуальною основою аналогії виступає тут схожість функцій. „Лідер — член групи, який в значущих ситуаціях здатен здійснювати суттєвий вплив на поведінку інших учасників” [17].

Таке розуміння лідерства і керівництва у подальшому поглиблюється і до початку 1990-х років може вважатися утвердженням. Визначення, які даються в енциклопедичних виданнях того часу, майже співпадають: лідер — член групи, за яким вона визнає право приймати рішення у значущих для неї ситуаціях, тобто найавторитетніша особистість, яка реально відіграє центральну роль в організації спільної діяльності і регулювання взаємовідносин в групі. Керівник — особа, на яку офіційно покладено функції управління колективом і організації його діяльності. Свого часу Р. Медведєв, маючи на увазі Л. Брежнєва, зазначав, що не будь-який діяч, ставши на чолі держави або партії автоматично стає політичним лідером.

Політичне лідерство є різновидом лідерства взагалі. Воно може бути визначене як „процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на суспільство (чи певну його частину), котра добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав” [18]. Таке розуміння політичного лідерства залишає на узбіччі певні аспекти цього явища, наприклад, ту частину суспільства, яка не віддає добровільно повноважень.

Водночас „керівництво політичне” розуміють як: „1) сукупність осіб або органів, наділених повноваженнями розробляти стратегію і тактику та організувати, спрямовувати й коректувати поточну політичну діяльність або безпосередньо, або через ієрархічно підпорядковані ступені політичного керівництва чи апарат; 2) діяльність з реалізації стратегічних і тактичних планів, управління поточними політичними процесами з одного центру” [19].

На нашу думку, таке тлумачення політичного керівництва є звуженим,

воно не відповідає змінам у політичній реальності. Саме в цьому присутня проблема досягнення влади та її використання з метою її збереження. Можливе поєднання в одній особі політичного лідера і політичного керівника не повинно ставити під сумнів поділ у розумінні цих явищ. Оскільки має місце своєрідна надбудова однієї над іншою.

Ототожнення політичного лідерства і політичного керівництва при політологічному розгляді підмінює різні за змістом, функціями, наслідками процеси, пов'язані з суспільним (у політичному розумінні) розвитком. Лідерство є первинним явищем, на тлі якого формуються прояви керівництва, котре все більш ускладнюється паралельно з суспільним розвитком та його потребами.

Якщо у політичному житті немає складових політичного лідерства, то це робить його вразливим для різних „хвороб” авторитарного прояву. Функції політичного лідерства/керівництва не є тотожними і рівнозначними. Політичне лідерство має таку важливу складову, як ідейне лідерство, використання ідей та ідеалів, тобто наповнення певними суспільними ідеалами, соціальними цінностями, що в життєдіяльності виступає у програмних настановленнях. І в цьому сенсі лідерство має першість відносно керівництва. Роль суспільного ідеалу не можуть виконати „вбудовані цілі” (налагодити добробут, краще нагодувати, одягти тощо). Тут недостатньо й цілей цивілізаційних — прав людини, демократії і т. д. Якщо поняття політичного лідерства можна визначити через його істинність, то поняття керівництва — через його законність.

Ми не претендуємо на остаточне вирішення наукової проблеми співвідношення понять „політичне лідерство” і „політичне керівництво”, але, на нашу думку, при їх визначенні слід враховувати чотири складові цих явищ: умови, процес, суб'єкт і кінцева мета (або результат як бажаний образ майбутнього). Тоді визначення цих понять матиме такий вигляд. Лідерство політичне — це процес самоорганізації і самоуправління суспільно-політичного розвитку, об'єктивно детермінований суб'єкт-суб'єктивними відносинами суспільної залежності, в умовах здійснення політичної діяльності засобами реалізації механізму ідейних цінностей і спрямований на функціонування політичного життя суспільства.

Керівництво політичне — процес, системоутворюючим чинником якого є суб'єкт-об'єктні відносини суспільної залежності, існуючий в умовах політичного життя суспільства і спрямований на реалізацію політичної діяльності засобами механізму влади.

Тобто, ми розглядаємо політичне лідерство і політичне керівництво як складну сферу взаємодії, де є і загальні, і специфічні закони. Дію цих законів визначають вказані чотири чинники (умови, процес, суб'єкт і кінцева мета), які за різних обставин мають свою міру прояву і ту чи іншу міру якості, що зумовлює зрештою стан суспільно-політичного існування народу та домінування політичного лідерства або політичного керівництва.

Література:

1. **Шульгин Н. Н.** Альтернативная герменевтика в диалоге культур // Вопросы философии. — № 12, 2002. — С. 28 — 29.
2. **Шляхтун П. П.** Політологія. К., 2002. — С. 455.
3. **Шульгин Н. Н.** Альтернативная герменевтика в диалоге культур // Вопросы философии. — № 12, 2002. — С. 44.
4. **Політична психологія** / За ред. С. О. Матвеева. — К.: ЦУЛ, 2003. — 103 — 104 с.
5. **Блондель Ж.** Политическое лидерство: путь к всеобъемлющему анализу. — М. 1992. — С. 16 — 17.
6. Цит. за **Девід Л. Веймер, Ейден Р. Вайнінг.** Аналіз політики: концепції і практика. — К.: Основи, 2000. — С. 20 — 21.
7. **Шаповал Ю. І.** Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — С. 10.
8. **Парыгин Б. Д.** Современное состояние и проблемы социальной психологии. — М.: Знание. 1971. — С. 48.
9. **Волков И. П., Захаров А. И., Ерицян О. П., Тимофеев Ю. Т.** Влияние лидерства и руководства на групповую динамику в условиях стресса / В кн. Руководство и лидерство (опыт социально-психологического исследования). Сб. науч. тр./ Под. ред. Б. Д. Парыгина. — Л., 1973. — С. 130 — 142.
10. **Парыгин Б. Д.** Основы социально-психологической теории. — М., 1971. — С. 310 — 311.
11. **Парыгин Б. Д.** Основы социально-психологической теории. — М., 1971. — 376 с.
12. **Андреева Г. М.** Социальная психология. — М.: Аспект Пресс, 1999. — С. 275.
13. **Гозман Л. Я., Шестопап Є. Б.** Психология политического лидерства // Психология и психоанализ власти. — Т. 1. — Ростов-на-Дону, 1996. — С. 578 — 589.
14. **Гозман Л. Я., Шестопап Є. Б.** Психология политического лидерства // Психология и психоанализ власти. — Т. 1. — Ростов-на-Дону, 1996. — С. 576 — 603.
15. Політологія: Енциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. — С. 157.
16. Психология. Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — С. 190 — 191.
17. Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 368.
18. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997. — С. 186.
19. Політологія: Енциклопедический словарь. — М., — С. 343.